

VERWACHTINGEN EN PROBLEMEN
VAN DE MENTALITEITSGESCHIEDENIS

door

Dr. Helmut GAUS

E.a. Assistent aan de Rijksuniversiteit te Gent

*Sur l'économique, retarde le social, et sur le
social, le mental.*

Ernest Labrousse

*Les hommes se servent des machines qu'ils
inventent en gardant les mentalités d'avant
ces machines.*

Jacques Le Goff

De geschiedenis van het kollektieve mentale gedrag blijft in toenemende mate aantrekkingskracht uitoefenen op historici. Nochtans zijn er aanwijzingen die hen zouden moeten aanzetten dit terrein op te geven, of toch minstens aan het gebruik van de term "mentaliteit" te verzaken. De term mentaliteitsgeschiedenis schijnt immers ondefinieerbaar. In de sociologie, de antropologie en de sociale psychologie was de term tussen beide oorlogen erg en vogue, maar is nu bijna volledig uit het vokabularium verdwenen ten voordele van meer preciese en gemakkelijker definieerbare begrippen. Meer zelfs, vanuit andere disciplines kijkt men met alles behalve bewondering neer op de wijze waarop de historici met de term mentaliteit omspringen. Moet men zich dan niet de vraag stellen wat de oorzaak mag zijn van deze schijnbaar eigengereide eigenzinnigheid van de historici? Waar willen ze met hun mentaliteitsgeschiedenis heen, waarom hebben ze ze nodig, wat willen ze ermee verklaren? En verder, welk belang moet men hechten aan het feit dat in de dagelijkse omgangstaal de term mentaliteit in de laatste jaren wél (opnieuw) is ingeburgerd. Sommige politici vinden zelfs dat de huidige economische crisis, of wat ervoor moet doorgaan, met een mentaliteitsverandering zou moeten afgeremd worden.

Het uitblijven van een plus minus aanvaarde definitie mag niet zomaar worden bestempeld als een gevolg van een onderontwikkelde behoefte aan precisie bij de historici in het gebruik van termen. Het lijkt ons veeleer een symptoom van een bepaalde fase in een bewustwordingsproces waarbij een vrij complex begrip bezig is van het half intuïtieve, half bewuste over te gaan naar volledige explicitering en rationalisatie. De hardnekkigheid waarmee historici aan het begrip vasthouden wijst er op dat het om iets fundamenteels gaat dat een wezenlijke rol speelt in historische processen of in de verklaring ervan.

Om niet onmiddellijk in definiëringsproblemen te vallen, zien wij nu af van een nadere begripsomschrijving. Wij gebruiken het woord mentaliteit voorlopig verder in zijn alledaagse betekenis, d.i. de betekenis die het voor ons heeft als wij het woord horen op de radio of lezen in de krant. Wij zullen later de betekenis trachten te omschrijven, aldus het advies volgend van Th. Adorno niet met een definitie te beginnen maar ermee te eindigen.

Met de studie van de mentaliteiten worden in feite niet één maar twee nieuwe domeinen van het historisch onderzoek aangesneden. Nieuw in die zin dat zij in het verleden zelden het voorwerp waren van afzonderlijke studies. Deze domeinen zijn de studie van het dagelijks leven van groepen enerzijds, en anderzijds de studie van mentale gegevens van half bewuste en soms irrationele aard. Wij komen op de sterke verwevenheid van beide gebieden uitvoerig terug. Impliciet wordt het belang ervan zeer sterk ervaren. Vanwaar deze groeiende belangstelling? De redenen zijn vermoedelijk veelvuldig en verscheiden van aard. Zo kan men reeds stellen dat in perioden van economische depressie de geschiedenis als wetenschap de neiging vertoont méér aandacht te besteden aan kollektieve mentale processen, en aan sociaal-psychologische factoren in het algemeen, dan in perioden van een opgaande economische conjunctuur. Dit mechanisme doet zich trouwens niet alleen in de geschiedenis voor. Een ander belangrijk gegeven lijkt de toenemende verwetenschappelijking van en de theoretische bekommernis in de geschiedenis te zijn. Door een gestegen en nog stijgend bewustzijn van de gebruikte verklaringen en verklaringsmodellen, wordt scherper gezien waar ongeoorloofde sprongen in de verklaring gebeuren. En het hoeft hier geen betoog dat vele historici juist erg luchtig over sociaal-psychische factoren zijn heen gesprongen. Ondanks het feit dat bijvoorbeeld het fascisme niet theoretisch, maar praktisch de enorme kracht en de eigen dynamiek van deze factoren heeft aangetoond. Een derde faktor ligt ons inziens

in de verschuivingen die, onder invloed van de sociologie, hebben plaats gehad rond de noties 'belangrijheid - onbelangrijkheid'. Het is duidelijk niet meer zo dat historici hoofdzakelijk belangstelling hebben voor gegevens die de latere evolutie in sterke mate hebben beïnvloed. Voor een dieper inzicht in het menselijke gedrag kunnen ook historische gegevens die weinig of geen wezenlijke invloed hebben gehad op de latere evolutie, van grote betekenis zijn. Eén van de domeinen dat zich in dit opzicht sterker begint af te tekenen is de studie van het dagelijks leven. Een vierde faktor, die nauw verband houdt met de vorige, is de toenemende abstrahering van het historiografisch bedrijf onder invloed van de kwantitatieve geschiedenis. Juist daar is men zich zeer scherp bewust geworden van de vraag naar de konkrete, reële, psychische ervaringswaarde van de gekwantificeerde omwereldfactoren. Bijvoorbeeld een stijging van de levensduurte die op het ene moment als evident wordt ervaren en op een ander moment bijna een revolutie veroorzaakt. Een vijfde faktor is de groeiende "realiteitszin" van de geschiedenis. Economische, geschiedenis, sociale, politieke, kulturele geschiedenis, kerkgeschiedenis, enz., zijn allemaal maar werkelijk, "reëel", faktisch, in het dagelijkse leven van groepen, waarin al deze "geschiedenissen" een levende eenheid vormen. De opsplitsing van de geschiedenis in vele geschiedenissen had automatisch de opsplitsing van de realiteit, de leefwereld van de groepen, in vele realiteiten tot gevolg. De totaliteit van het zijn, van waaruit elk individu handelt en moet begrepen en verklaard worden, verdween aldus. Deze desintegratie is door de druk van ultraobjektivistische eisen vervreemdend groot geweest. Bij het herstel van de totaliteit, het samen smeden van de vele geschiedenissen, blijken de dagelijksheid en mentale gegevens belangrijke bindmiddelen. De belangrijkste oorzaak van de groeiende interesse voor de mentaliteiten is op het eerste gezicht haar mogelijke functie bij verklaringen :

DE MENTALITEIT : TUSSENVERDIEPING TUSSEN INFRA- EN SUPRASTRUKTUUR ?

Wij zegden hoger dat uit de hardnekkigheid waarmee historici zich vastklampen aan het begrip mentaliteit kan afgeleid worden dat het met dit begrip om iets wezenlijks gaat in historische processen of de verklaring ervan. Op welke wijze kan men nu door beroep te doen op de mentaliteit de algemeen gangbare en gebruikelijke verklaringswijzen aanvullen ? Waar zijn ze deficiënt ?

Een historische verklaring komt steeds neer op een verklaring

van menselijk gedrag in het verleden. Zolang we kunnen verklaren, blijken we over de benodigde verklaringswijzen of generalisaties te beschikken. Anders gezegd, zolang we kunnen verklaren, hebben de mensen gehandeld zoals vanuit ons verklaringsmodel kon verwacht worden dat ze zouden handelen vanuit hun omstandigheden. Het wordt iets anders als mensen zich op een bepaald ogenblik in het verleden niet hebben gedragen zoals wij dit verwachtten, als zij zich "abnormaal" of "ongewoon" voordeden. In een dergelijk geval kunnen zich twee denkverrichtingen voordoen. In de meeste gevallen beschikt de historicus (of de socioloog of de psycholoog, het geldt voor hen evenzeer) niet over een voldoende bewust en coherent verklaringsmodel zodat de nieuwe feiten waarmee hij gekonfronteerd wordt, zijn verklaringsmodel ook niet in vraag stellen. Zonder zich om dit model te bekommeren begint hij ad hoc verklaringen te konstrueren, die hun bewijskracht ontlenen aan hun aantal. Ofwel, en dit doet zich slechts voor bij hen die een scherper bewustzijn hebben van de verklaringsmodellen die ze gebruiken, beginnen zij hun model te herzien. Anders gezegd, wij verwachten algemeen dat mensen handelen in functie van de omstandigheden en mogelijkheden die ter hunner beschikking staan, zoals belangenstrijd, machtsverwervingsprocessen, behoeftebevrediging, e.d.m. (Deze zin is niet alleen een uitspraak over het gedrag van mensen, maar ook een belangrijk deel van ons verklaringsmodel: "wij verwachten"). Van zodra mensen zich manifest niet meer gedragen in functie van hun omstandigheden, stellen zich ernstige vragen naar de oorzaak van deze afwijkende gedragingen, of naar de geldigheid van ons verklaringsmodel.

Zij die het sterkst uitgewerkte model hebben, zullen ook het eerst en het hardst getroffen worden door gedragingen die niet met dit model te verklaren zijn. Zij zullen dan ook als eersten een bepaalde vorm van gedrag duidelijk als afwijkend bestempelen, waar deze gedragingen voordien als niet relevant, want niet passend of niet nodig in het model, terzijde zijn gelaten, of met ad hoc verklaringen in het oude model ingepast. Zo moest K. Marx in *De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte* uitleggen hoe het kwam dat een zo weinig heroïsch personages als Napoléon le Petit er toe kwam het vertrouwen en de steun te winnen van de landbouwbevolking, terwijl hij juist de verdediger was van een sociale orde die rechtstreeks tegen de belangen van de landbouwbevolking inging. De Franse boeren handelden dus niet zoals men op grond van hun levensomstandigheden mocht verwachten. Voor de verklaring doet Marx nu beroep op het kollektief mentale: "Door de historische traditie is het wondergeloof van de boeren ontstaan, dat een man

genaamd Napoleon hun alle heerlijkheden weer zal terugbrengen" (1). Hiermee is niet alleen de immense macht van mentale inhouden op frappante wijze gesteld, het is ook een mooi voorbeeld van de wijze waarop in gevallen van "abnormaal" gedrag, of van deficiëntie van het gangbare verklaringsmodel, het mentaal kollektieve wordt ter hulp geroepen.

Hiermee is het gevaar van dergelijke verklaringen gesteld: men gaat automatisch beroep doen op het kollektief mentale, zoals vroeger op het spirituele, telkens de gangbare verklaringsmodellen het niet meer doen. Deze functie van de mentaliteit in verklaringen zou een verkeerde reden zijn om in de historische wereld het begrip mentaliteitsgeschiedenis te handhaven.

De werkelijk belangrijke vraag blijft intussen: zijn er in het kollektieve gedrag niet duidelijk en telkens opnieuw momenten aan te wijzen waarop de groep niet handelde in functie van zijn omstandigheden en zijn noden, maar in functie van mentale gegevens waardoor zijn reële gedrag inadekwaat werd en zelfs tegenstrijdig aan zijn reële belangen. Anders gesteld, zijn er momenten in het gedrag van groepen waarbij mentale factoren even decisief inwerken als sociaal-ekonomische? En zo ja, wanneer, welke soort gegevens zijn dit, hoe ontstonden zij, hoe leven zij voort, vanwaar komt hun eigen dynamiek, hun macht, hoe kollektief zijn zij, en tenslotte, in welke mate treden zij op als storingsfaktor tussen zijn en bewust-zijn, tussen infra- en suprastructuur. We zullen op deze vragen terug komen.

Intussentijd is er nood aan een bewijs dat toelaat de hypotese te bevestigen dat zij die het meest koherente verklaringsmodel hanteerden inderdaad het eerst werden gekonfronteerd met het mentaal kollektieve. Laat ons daarvoor kijken naar de geschiedenis van de mentaliteitsgeschiedenis.

Als we mogen verwachten dat de nood aan mentaliteitsgeschiedenis het eerst is gevoeld en geaccentueerd door historici die relatief strak omlinjende en koherente verklaringsmodellen hanteerden, dan verwachten we in de eerste plaats links georiënteerde historici.

Het is nu inderdaad zo dat tussen beide oorlogen de rol van voorvechters van een mentaliteitsgeschiedenis toekomt aan de *Annales*, met Lucien Febvre aan het hoofd, het tijdschrift dat toen terzelfdertijd ekonomische factoren bij de verklaring van het

(1) K. MARX, *De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*, Moskou, s.d., p. 124 en P. ANSART, "Marx et la théorie de l'imaginaire social", *Cahiers internationaux de sociologie*, XLV, 1968, p. 99 e.v.

menselijk gedrag heeft beklemtoond. Als Jacques Le Goff schrijft dat de mentaliteitsgeschiedenis voor een groot deel voortvloeit uit een reactie tegen het imperialisme van de economische geschiedenis, dan is deze uitspraak o.i. iets te bescheiden. Zoals gezegd lijkt het ons een reactie tegen en een poging tot verbetering van een *verklaringsmodel* waarin de economische geschiedenis een te exclusieve plaats bekleedt, het vulgair-marxistische dus, dat juist vulgair wordt genoemd wegens de te strakke lineariteit (koherentie) tussen onder- en bovenbouw-gegevens. Marxistische of marxiserende historici hebben zich tegen de excessen ervan verdedigd door o.a. te wijzen op het belang van mentale gegevens. Het is dus wel meer dan een reactie tegen het imperialisme van de economische geschiedenis tout court. In welke mate Le Goff zich van het probleem bewust is, blijkt uit de erna volgende waarschuwing dat de mentaliteitsgeschiedenis niet mag zijn : "l'effort de survie d'un marxisme vulgaire qui y chercherait la définition à peu de frais de superstructures nées mécaniquement des infrastructures socio-économiques. La mentalité n'est pas reflet" (2). Op dit laatste zinnetje zullen we terugkomen.

Ook in Duitsland is het begrip "mentaliteit" uit het dagelijks taalgebruik in de wetenschappelijke terminologie overgenomen, omdat het verklaringsmodel met sterke klemtoon op socio-economische structuren werd gekonfronteerd met verschijnselen die regelrecht ingingen tegen wat op grond van die structuren mocht verwacht worden. In zijn in 1932 verschenen studie over de sociale geleding van de Duitse bevolking onderzocht Theodor Geiger grondig op welke wijze de Duitse bevolking in klassen en subklassen kon worden ingedeeld. Geiger had gekonstateerd dat het niet volstond de bevolking in te delen op basis van de plaats van de mensen in het productieproces. Deze indeling leverde inderdaad vrij homogene groepen op. Maar binnen deze homogene groepen konstateerde Geiger belangrijke verschillen in gedrag, in waarden, in denken. Om deze verschillen duidelijk te kunnen stellen heeft hij het begrip "Mentalität" verder ontwikkeld en het vooral afgelijnd tegenover het begrip ideologie (3).

Wij konstateren verder dat het linkse blad *La Nouvelle Critique* in 1970 en 1972 respectievelijk Georges Duby en Robert Mandrou

(2) J. LE GOFF, *Les mentalités. Une histoire ambiguë*, in J. LE GOFF en P. NORA, *Faire de l'histoire, III : Nouveaux objets*, Paris, 1974, p. 89.

(3) Th. GEIGER, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Soziographischer Versuch auf statistischer Grundlage*, Stuttgart, 1932 (Soziologische Gegenwartsfragen. 1. Heft).

uitvoerig interviewde over "Histoire sociale et histoire des mentalités" (4).

Maar vanaf de 60-er jaren is het aantal publikaties over mentaliteitsgeschiedenis, ook van niet links georiënteerde auteurs, talrijker geworden, om andere redenen dan, zodat de gezindheid van de auteurs moeilijk nog als criterium kan gebruikt worden om de hypothese in verband met het ontstaan van de mentaliteitsgeschiedenis te bevestigen of te ontkennen. Indien we voor Duitsland een ekwivalent hadden voor de *Annales* zou de bevestiging eenvoudiger geweest zijn. Men weet evenwel hoe daar door Hitler de geschiedenis is gedeterioreerd. De linkse menswetenschappers hebben zich in Duitsland niet in een historische, maar in een sociaal-wetenschappelijke school gegroepeerd, de zgn. Frankfurter Schule, die enorm veel werk heeft gemaakt van kollektieve psychische processen, eveneens met het oog op de verfijning van hetzelfde marxistische verklaringsmodel (Horkheimer, Adorno, Marcuse, Mannheim), enz. (5).

MENTALITEIT : GEEN TUSSENVERDIEPING MAAR EEN NIEUWE VERDIEPING ?

Laten wij nu de verklaringsmodellen terzijde, en zien welke functie de mentaliteitsgeschiedenis nog kan hebben. Het blijkt alras dat het woord mentaliteitsgeschiedenis begint te fungeren als verzamelwoord om beschrijvingen van specifieke historische gegevens, die voordien in geen enkele indeling een plaats vonden, een zelfstandige plaats te geven. Het gaat hier om vormen van gedrag die op het eerste gezicht immuun schijnen tegen socio-ekonomische

(4) Georges Duby werd geïnterviewd door Antoine Casanova (*La Nouvelle Critique* 1970, 34, pp. 11-19) en Robert Mandrou door A. Casanova en François Hinccker (*La Nouvelle Critique*, 1972, 49, pp. 40-44). Beide interviews werden opnieuw uitgegeven in J. BERQUE, J. BOUVIER, J. BRUHAT, e.a., *Aujourd'hui l'histoire. Enquête de la Nouvelle Critique*, Paris, (1974), resp. op pp. 201-217 en pp. 225-235.

(5) Voor Karl MANNHEIMS bijdrage tot de studie van de mentaliteiten, zie zijn *Ideology and Utopia. An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London, 1960, vooral het 4de hoofdstuk, *The Utopian Mentality*, en H.A. FARBERMAN, "Mannheim, Cooley, and Mead : Toward a Social Theory of Mentality", *Sociological Quarterly*, XI, 1970, 1, pp. 3-13. Op de belangrijke vraag die de auteur hierin stelt "why Mannheim never explicitly discerned the social-psychological mechanisms which modulate social factors into mentality" (p. 5), hebben wij evenmin een antwoord bij andere auteurs kunnen vinden.

beïnvloeding. Zo stelde Lucien Febvre zich vragen over de hekserij die door Robert Mandrou zijn uitgediept. J. Bayet bestudeerde de dubbelzelfmoord in de mentaliteit van de Romeinen, M. Bloch het bovennatuurlijke karakter dat in de Middeleeuwen aan de koninklijke macht werd toegekend. Michel Vovelle aanziet de houding tegenover de dood als het aktuele front van de mentaliteitsgeschiedenis (6). In al deze gevallen gaat het om gedragingen die op het eerste gezicht irrationeel zijn. Door ze in de geschiedenis te integreren onder de label mentaliteitsgeschiedenis krijgen ze een gemeenschappelijke noemer en vormen ze geen eilanden meer van zonderlinge en eigenaardige menselijke handelingen.

Het parallellisme met de geschiedenis van de psychologie is trouwens frappant. Daar is het psychisch afwijkend gedrag van enkelingen ook het vertrekpunt geweest om geleidelijk te komen tot een theorie van het normale menselijke gedrag. Freud is vertrokken van de studie van de hysterie die door Charcot in Parijs was aangevat. Hiermee impliceren wij niet dat de psychanalyse een goed vertrekpunt zou zijn voor de studie van mentaliteiten. Wij onderschrijven in deze problematiek de gedachtegang van R. Mandrou als hij stelt dat de psychanalyse een therapie is en een middel tot kennis van het individu en dat de pogingen om vanuit de psychanalyse tot het kollektief-psychische te komen tot heden weinig overtuigend geweest zijn. De studie van mentaliteiten en de studie van psychische processen in het verleden is niet hetzelfde (7).

Door deze weg op te gaan heeft de mentaliteitsgeschiedenis de konnotatie gekregen van menselijk gedrag dat zich niet op het rationele vlak afspeelt. Wij moeten hier vooral wijzen op de godsdienst- en kerkgeschiedenis en -sociologie, die problemen zoals religiositeit, klerikaliteit, onderworpenheid aan de kerkelijke hiërarchieën enz., onder de hoofding mentaliteit de wereld instuurt,

(6) L. FEBVRES bijdragen werden samengebracht in zijn *Combats pour l'histoire*, Paris, 1953.

M. BLOCH, *Les Rois thaumaturges...*, Strasbourg, 1924.

J. BAYET, "Le suicide mutuel dans la mentalité des Romains", *L'année sociologique*, 1955, pp. 35-89.

M. VOVELLE, "Les attitudes devant la mort, front actuel de l'histoire des mentalités. Problèmes de méthode, approches et lectures différentes", *Archives des Sciences sociales des religions*, XXXIX, 1975, pp. 17-29.

(7) In *La Nouvelle Critique*, 1972, 49, p. 43.

mede door de laïciserende trend in de studie van die problemen (8). De wijziging in betekenis die het begrip mentaliteit daardoor ondergaat is nogal duidelijk.

Met de term mentaliteitsgeschiedenis verlenen historici een serie gegevens van sociaalpsychologische aard een zelfstandige plaats in hun studies. Hierdoor stelt zich natuurlijk de vraag of die zelfstandigheid inderdaad gewettigd is. Anders gezegd, of mentaliteiten in hun ontstaan, in hun evolutie, in hun impact op het concrete gedrag, zo duidelijk verschillend zijn van bij voorbeeld ideologieën of de publieke opinie. Mag men inderdaad stellen dat het gedrag van de mens is gedetermineerd door 1° zijn materiële omwereld, dus de socio-ekonomische gegevens, door 2° het bewust-zijn van zijn situatie, dus supra-structurele gegevens, al dan niet geïnstitutionaliseerd, en door 3° de mentaliteiten? Het sterke accent op de mentaliteiten in die optiek houdt een zeker gevaar in: de weg staat open voor een soort idealistische ideeëngeschiedenis als men de klemtoon op de mentaliteiten gaat overdrijven, d.i. hen een belang toekennen dat groter is dan het belang dat ze in werkelijkheid hadden. Maar wat is het werkelijke belang van mentaliteiten in historische processen geweest? Om op deze vraag te kunnen antwoorden wordt het nodig het begrip mentaliteit nader te bekijken, nu we de functie in de verklaring en de rol in de geschiedenis voldoende duidelijk hebben gesteld en aldus ook de invloed van die functie op de betekenisvorming hebben toegelicht.

KENMERKEN EN TYPERINGEN VAN MENTALITEITEN

In de hiernavolgende bladzijden zullen wij trachten enkele kenmerken van mentaliteiten, zoals zij door een aantal auteurs

(8) O.a. E. GERMAIN, *Langages de la foi à travers l'histoire. Mentalités et catéchèse. Approche d'une étude des mentalités*, Paris, 1972, 242 p. M. BASTARD-FOURNIE, "Mentalités religieuses aux confins du Toulousain et de l'Albigeois à la fin du moyen-âge", *Annales du Midi*, LXXXV, 1973, pp. 267-287. J.-R. CHOTARD, "Evolution des mentalités dans l'ouest de l'arrondissement de Savenay-Saint-Nazaire de la Restauration à 1920 d'après les procès-verbaux de visite pastorale", *Annales de Bretagne et du Pays de l'Ouest*, 1974, 1, pp. 210-220. Chotard gebruikt mentalité in de betekenis van gelovigheid. Een zeer ruim gebruik van de term maakt C. MARCILHACY, *Le diocèse d'Orléans au milieu du XIXe siècle. Les hommes et leurs mentalités*, Paris, 1964, XVI-503 p. J. PIROTTE, *Périodiques missionnaires belges d'expression française. Reflets de cinquante années d'une mentalité 1889-1940*, Louvain, 1973, LIII-429 p.

expliciet, terloops of impliciet zijn naar voor gebracht, samen te brengen, zonder ons evenwel onmiddellijk tot een definitie te laten verleiden.

Lage bewustzijnsgraad : De meeste auteurs zijn het erover eens aan mentaliteiten een lage bewustzijnsgraad toe te kennen. Om dit duidelijk te stellen, stellen zij mentaliteiten tegenover de relatief scherp bewuste ideologie. Aldus Mandrou : "Cette notion n'est pas équivalente à celle d'idéologie qui recouvre le champ des représentations intellectuelles, plus ou moins conceptualisées" (9). Ook Le Goff : "Ainsi ce qui semble dénué de racines, né de l'improvisation et du réflexe, gestes machinaux, paroles irréflechies, vient de loin et témoigne de long retentissement des systèmes de pensée" (10). Geiger formuleert de tegenstelling als volgt : een eigenschap van ideologieën is "dass sie als Doktrin oder Theorie auftreten. Sie sind also mitteilbar, sind mögliches Lehrgut, können gepredigt und verbreitet werden. Die Mentalität dagegen ist geistig-seelische Disposition, ist unmittelbare Prägung des Menschen durch seine soziale Lebenswelt und die von ihr ausstrahlenden, an ihr gemachten Lebenserfahrungen". Nog scherper duidt Geiger de tegenstelling aan in een aantal aforistische typeringen : "Mentalität ist geistig-seelische Haltung. Ideologie aber geistiger Gehalt. (...) Mentalität ist Lebensrichtung. Ideologie iest Überzeugungsinhalt". Tenslotte zegt Geiger dat men van een ware of een valse ideologie kan spreken, terwijl van een ware of een valse mentaliteit geen sprake kan zijn. Een mentaliteit kan hoogstens typisch of atypisch zijn (11). D. Rüschemeyer behandelt in "Das Fischer Lexicon", deel "Soziologie" mentaliteit en ideologie samen, zich hierbij in belangrijke mate steunend op Th. Geiger. Ook hij stelt dat ideologie en mentaliteit zich in de eerste plaats van elkaar onderscheiden door de mate waarin ze reflexief doordacht en geformuleerd zijn : "Mentalitäten sind vergleichsweise wenig reflektierte Komplexe von Meinungen und Vorstellungen" (12). Tegen deze eensgezindheid inzake de lage bewustzijnsgraad van de mentaliteiten, staat de mening van G. Bouthoul : ".. les traits les plus caractéristiques des comportements de chaque groupe humain sont corrélatifs de sa mentalité, car ce sont des actions conscientes et non machinales" (13). Ofschoon Bouthoul op de volgende pagina de

(9) In *La Nouvelle Critique*, 1972, 49, p. 41.

(10) *Les Mentalités...*, p. 81.

(11) *Die soziale Schichtung...*, p. 77 e.v.

(12) Uitgegeven door R. König, Frankfurt am Main, 1958, p. 180.

(13) *Les Mentalités*, Paris, 1952, p. 15.

studie van de mentaliteit vergelijkt met het zoeken naar de latente motivaties achter de manifeste zoals dit in de psychologie gebeurt. In zijn geheel gezien gebruikt hij niet de scherpe aflijningen, zoals bij voorbeeld Geiger dit doet, en laat hij ons in verband met de bewustzijnsgraad meer dans eens in het onzekere.

Heel onbegrijpelijk in het licht van de voorgaande uitspraken en typisch voor de tegenstrijdigheden in de impliciete opvattingen over mentaliteit is de recente mening van M. Vovelle. Hij aanziet de studie van het weinig bewuste, of het onbewuste juist als één van de recentste verworvenheden van de mentaliteitsgeschiedenis: "un tournant s'esquisse dans l'histoire des mentalités, en termes d'enrichissement et de diversification : à côté de la prospection des domaines de la pensée claire (la culture), c'est la registre des études de l'inconscient collectif qui s'annexe ces nouveaux territoires" (14). Wij zullen later aantonen dat deze opmerking ook niet zo verwonderlijk is voor de Franse historiografie, die een duidelijk andere betekenis geeft aan het woord mentaliteit.

Uit de lage bewustzijnsgraad van de mentaliteit volgt een zeer praktisch probleem. Indien wij, in het verlengde van het voorgaande, mogen stellen dat men zich van zijn eigen mentaliteit niet erg bewust is, dan geldt dit ook voor de historische vorser. Daardoor zal hij mentaliteiten pas waarnemen en ook duidelijker onderscheiden, naarmate ze sterker verschillen van de zijne, naarmate de "afstand" groter is. Er zijn twee bekende "afstanden". De eerste is de tijdsafstand. Een beschaving, en a fortiori ook de mentaliteiten die er een integrerend deel van zijn, zal des te meer van de onze verschillen, naarmate ze verder verwijderd is in de tijd. Heersende mentaliteitstrekken zullen er dan ook veel vlugger waargenomen worden. Dit verklaart dan het feit dat vooral mediëvisten en modernisten de eerste baanbrekers van de mentaliteitsgeschiedenis zijn geweest (Febvre, Duby, Le Goff, Mandrou). Typisch is in dit verband wel het voorbeeld van Jan Dhondt, die even goed thuis was in de nieuwste geschiedenis als in de geschiedenis van de middeleeuwen, en wiens mentaliteitsstudie ging over een verslag van de moord op Karel de Goede te Brugge in 1127 en niet over een probleem van de nieuwste geschiedenis (15). Een tweede vorm van "afstand" is geografische. Kulturen die verder van de onze verwijderd zijn, lenen zich gemakkelijker tot het onderkennen van bewustzijnsinhouden die hen zelf nauwelijks bewust zijn. Zie bij

(14) *Les attitudes devant la mort...*, p. 18.

(15) "Une mentalité du XIIe siècle. Galbert de Bruges", *Revue du Nord*, XXXIX, 1957.

voorbeeld reeds het verschil tussen een grootstedelijke en een plattelandsmentaliteit. Tenslotte zouden we eveneens kunnen spreken van een soort afstand die ligt in de aard en de intensiteit van de mentaliteiten, de afwijkingsgraad.

Wij moeten er ons in elk geval van bewust zijn dat mentaliteiten het moeilijkst te herkennen zijn in perioden die de onze zeer nabij komen, omdat wijzelf nog te veel gemeen hebben met de groepen uit de recente perioden die wij bestuderen. De studie van eigentijdse mentaliteiten, op het ogenblik hoofdzakelijk een probleem van de kennissociologie, kan zich hiertegen alleen wapenen met een strenge methodologie, in de hoop aldus voldoende "afstand" te scheppen.

Traag evolutieritme is één van de opvallende kenmerken die men aan mentaliteiten toekent. Naast de citaten reeds vermeld onder de titel, is er nog de uitspraak van Le Goff: "Histoire des mentalités, histoire de la lenteur dans l'histoire" (16). Mentale voorstellingen hebben een eigen bestaan, aldus Duby, en veranderen niet zo vlug als de economische en sociale structuren, waardoor tussen beide spanningen kunnen optreden (17). Mentale structuren kan men slechts bestuderen in het kader van een lange geschiedenis waarin de mutaties traag zijn, aldus R. Mandrou (18), die dit illustreert door erop te wijzen dat in het begin van de 17de eeuw bijna alle magistraten de tussenkomst van de duivel in het dagelijks leven als normaal en onbetwistbaar aanzagen, terwijl slechts op het einde van de eeuw het grootste gedeelte onder hen dit geloof had opgegeven.

Indien wij dit mogen aanvaarden doen zich hier wel enige problemen voor. Aan de ene zijde zouden alleen de historici in aanmerking komen voor de studie van mentaliteiten, omdat zij alleen voldoende lange tijdsperioden bestuderen. Maar aan de andere zijde bestuderen ook kennissociologen mentaliteiten. Ziet hierin niet een zekere onverenigbaarheid? Waar ligt het verschil? Vermoedelijk kan een aangepaste terminologie hier het probleem uit de wereld helpen. Inderdaad bestaat in de kennissociologie reeds lang wat men gewoonlijk "attitudes" noemt. In een groot aantal gevallen worden hiermee inderdaad psychische houdingen aangeduid die erg verwant zijn aan hetgeen historici "mentaliteiten" noemen. Het volstaat enkele begripsomschrijvingen van het woord "attitude" te bekijken,

(16) *Les Mentalités...*, p. 81.

(17) In *La Nouvelle Critique*, 1970, 34, p. 17.

(18) In *La Nouvelle Critique*, 1972, 49, p. 43.

om onmiddellijk te zien dat het hier eveneens gaat om relatief stabiele, weinig bewuste houdingen, "very resistant to change" (19). Waarin ligt nu het verschil met de mentaliteiten? Bij de meting van attitudes kan een socioloog niet uitmaken welke attitudes van een persoon of een groep van recente datum zijn en welke attitudes een bepaalde groep reeds generaties doorheen de geschiedenis meeslept. Wat ook de ouderdom ervan is, de kennissocioloog noemt ze attitudes. Wij zouden derhalve voorstellen deze attitudes tot de mentaliteiten te rekenen die reeds een "zekere geschiedenis" achter zich hebben, twee of meer generaties, aldus blijven de uitspraken van Le Goff, Mandrou en Duby geldig wat betreft hun lange duur, en kunnen anderzijds alle leeftijdsgebonden of situationeel gedetermineerde attitudes, dus attitudes van korte duur, verder attitudes genoemd worden (20). Een mentaliteit zou dan kunnen gedefinieerd worden als het complex van attitudes eigen aan een sociale groep doorheen verschillende generaties. Maar met deze omschrijving houden wij geen rekening met een ander kenmerk dat wij hierna zullen behandelen onder de hoofding "Inhoud of Vorm". Daarom willen wij met de definiëring wachten. Indien we evenwel de lange duur als een *conditio sine qua non* voor het gebruik van de term mentaliteit stellen, dan zijn er een aantal historische studies die ten onrechte het woord mentaliteit in de titel voeren, omdat ze maar op

(19) "An attitude can be defined as an enduring system of three components centering about a single object: the beliefs about the object — the cognitive component; the affect connected with the object — the feeling component; and the disposition to take action with respect to the object — the action tendency component". D. KRECH, R. CRUTCHFIELD, E. BALLACHEY, *Individual in Society. A textbook of social psychology*, New-York, (1962), p. 146.

"Predispositions toward complex classes of phenomena are called attitudes (..)* Each person is presumed to have a number of these relatively stable tendencies to accept or reject certain broad classes of stimuli, (..)* Since such attitudes make it simpler for the prejudiced to respond to a complex environment, they are very resistant to change", M.L. DEFLEUR, W. D'ANTONIO, L.B. DEFLEUR, *Sociology: Man in Society*, Glenview, 1971, p. 129.

(20) Het zijn vooral niet-historici die mentaliteiten trachten te omschrijven met attitudes. Cfr. J. KRUIHOF en H.F.M. PEETERS in hun inleiding tot het speciaal nummer van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVI, 1973, 2, p. 153: "Mentaliteitsgeschiedenis zou ... de studie naar het ontstaan, de inhoud en de veranderingen van attitudes bij individuen en groepen van individuen uit het verleden moeten zijn", en S. FRIEDLANDER, *Histoire et psychanalyse. Essai sur les possibilités et les limites de la psychohistoire*, Paris, 1975, p. 197: "la mentalité collective, c'est le commun dénominateur des perceptions et des attitudes découlant d'une culture spécifique, ou d'un aspect de celle-ci, à une période donnée".

een korte periode slaan. De auteurs hadden dan beter gebruik gemaakt van de term *attituden*, omdat zij evenmin konden uitmaken wat de aanwezigheidsduur van de vastgestelde *attitudes* is.

Kollektief en groepsspecifiek : Evenmin kan een socioloog, die de *attituden* van een aantal personen test, uitmaken, althans op grond van zijn test, of het hierbij om *attituden* gaat die slechts eigen zijn aan de geteste personen, dan wel of ze representatief zijn voor de groep waartoe deze personen behoren. Maar ook de historicus, die zijn onderzoek beperkt tot één of enkele personen, tast over de representativiteit van zijn vaststellingen in het duister, en dit terwijl een vrij grote overeenstemming bestaat de term *mentaliteitsgeschiedenis* slechts voor groepen te gebruiken. Er zijn grote en kleine *kollektiviteiten*. En het is zonder twijfel te sterk uitgedrukt als J. Le Goff, sprekend over *mentaliteit*, zegt, dat het is wat Caesar en de laatste soldaat van zijn legioen, de Heilige Lodewijk en de boer van zijn domeinen, Christoffel Columbus en de matroos van zijn karvelen met elkaar gemeenschappelijk hadden. In dergelijke gevallen gaat het werkelijk om wat alle leden van een *kultuurgemeenschap* met elkaar gemeenschappelijk hebben. Het is zonder twijfel zo dat het *socio-ekonomisch statuut* van Caesar en dat van zijn legioensoldaat niet zo determinant is dat zij ondanks het afgrondelijke verschil ertussen, niet iets zouden gemeen hebben. Het lijkt ons wel een enorme verarming van de term *mentaliteit* hem slechts te willen gebruiken voor dergelijke gemeenschappelijkheden. Anderzijds is het wel zinvol om op zeer algemeen niveau ook de vraag naar de *mentaliteiten* te stellen. Begrippen zoals “nationaal karakter”, “Volksgeist”, e.d.m. zouden hierdoor aan *konkreetheid* winnen. “Il y a des mentalités de classes, à côté des mentalités communes”, zegt Le Goff elders (21).

Daarenboven, indien wij inzicht willen verwerven in de vorming van *mentaliteiten*, de *wisselwerking* die er bestaat tussen de *mentaliteit* van een bevolkingsgroep en het *sociaal-ekonomisch milieu*, bij voorbeeld om de *evolutieritmen* tussen beide te vergelijken, moeten wij wèl blijven werken op het niveau van groepen en klassen, aangezien het *socio-ekonomisch milieu* *groeps- en classespecifiek* is.

(21) LE GOFF, *Les Mentalités...*, p. 80.

Inhoud of vorm. Met dit onderscheid komen wij vermoedelijk aan het meest subtiële en het meest belangrijke probleem van de mentaliteitsgeschiedenis. Het is trouwens ook in dit verband dat de meningen fundamenteel uiteen gaan en zich ook het onderscheid aftekent tussen hetgeen wij een sterke en een zwakke betekenis van het woord zouden noemen. In de zwakke betekenis, die vooral in het Franse taalgebruik overheerst, zowel in de mentaliteitsgeschiedenis als in het dagelijkse taalgebruik, worden met het woord mentaliteit vooral inhouden bedoeld: het geheel van ideeën, opvattingen, geloofsovertuigingen, normen, voorstellingen, enz. die op een bepaald moment worden aangetroffen bij een bepaalde groep. In deze betekenis van het woord is het dus een relatief eenvoudige opgave een inventaris te maken, een beschrijving te geven van het geheel van opvattingen, ideeën, geloofsovertuigingen, normen, voorstellingen, enz. Elke partiële inhoudsopgave kan, in die betekenis nog steeds, verschijnen onder het woord mentaliteitsgeschiedenis. Het is in de betekenis van beschrijving van mentale inhouden dat het woord mentaliteit in de laatste jaren vooral wordt gebruikt in de Franse historiografie (22). Het moet ook deze betekenis geweest zijn die R. Mandrou voor ogen gestaan heeft, toen hij, gevraagd naar de betekenis van het woord mentaliteit, voorstelde "vision du monde" (23) te gebruiken. En het is ook vanuit deze betekenis volkomen logisch dat in het Frans zeer dikwijls in de plaats van "mentalité" het begrip "univers mental" wordt gebruikt. In die betekenis komt het woord "mentalité" dikwijls naast "culture" te staan, als kwasi-synoniem zonder dat eigenlijk nog iemand precies kan zeggen waarin het onderscheid ligt.

De begripsverwarring ontstaat nu door naast deze zwakke betekenis, de sterke betekenis te gebruiken, die vooral in het Duits, maar ook in het Nederlands voorkomt. Hierbij gaat het niet om mentale *inhouden*, maar wel om *wijzen* van denken en voelen. In deze optiek zijn de mentale inhouden slechts een middel om de achterliggende structuren, vormen, patronen van denken en voelen te

(22) Cfr. bij voorbeeld het gebruik van het woord in de thematische rangschikking van de artikels in de *Annales* in de nummers van 1973, 4 en 5, *Religions et mentalités* en 1972, 2. "Mentalités et cultures". Even illustrerend is het werk van F. DREYFUS, *Sociétés et Mentalités à Mayence dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 1968. Hij gebruikt het woord trouwens alleen in titels en hoofdingen. Een poging tot begripsomschrijving komt niet voor. Evenmin trouwens in het reeds geciteerde en belangrijke werk van Christiane MARCILHACY.

(23) In *La Nouvelle Critique*, 1972, p. 14.

achterhalen. Niet waarover men denkt, maar de manier waarop men over iets denkt is in deze betekenis het essentiële van het begrip mentaliteit (24). Waar we hoger hebben gewezen op het verwantschap tussen het begrip attitude en het begrip mentaliteit, kunnen we nu stellen dat die verwantschap vooral ligt met de zwakke betekenis van het woord mentaliteit. Met *denkwijzen* of *gevoelswijzen* heeft het begrip attitude niet veel meer gemeen en is het te beperkt. Hiermee is eveneens duidelijk gesteld dat het woord cultuur niet meer kan gebruikt worden als synoniem van de sterke betekenis van het woord mentaliteit.

Uit de hiernavolgende uitspraken blijkt duidelijk in welke mate de zwakke en sterke betekenis van het woord door elkaar worden gebruikt. Zo zegt Duby, gevraagd naar het doel van de mentaliteitsgeschiedenis: "Le problème est de savoir quel est le poids de l'éducation, des traditions reçues, des influences, de l'ambiance générale mentale sur le comportement d'un être et dans quelle mesure celui-ci peut surmonter précisément ces déterminismes pour être vraiment innovant" (25). We krijgen hier dus wel degelijk het geheel van de mentale inhouden. Op een andere plaats daarentegen zegt hij: "Or, ce qu'il importe d'abord de définir, ce sont *les modes* de pensée et de comportement qui sont communs sinon à toute une société, du moins à tout un groupe" (26). R. Mandrou: "Les *structures mentales* s'étudient dans le cadre d'une histoire longue..." (27). Op de bladzijde voordien evenwel gebruikt Mandrou vooral een inhoudelijke omschrijving: "Tout groupe, quel qu'il soit, paysans, grands seigneurs, magistrats, financiers, dans la mesure même où il constitue un groupe cohérent, présente une certaine homogénéité, se façonne, accepte, assume toute une série de représentations: du monde naturel et humain, du Ciel et de la Terre, des rapports sociaux comme des forces naturelles et surnaturelles" (28). De meest lapidaire formulering van de sterke betekenis van het woord vinden we bij Le Goff: "La mentalité elle-même n'est-elle pas une structure?" (29).

(24) Hoe moeilijk het is om het woord in zijn Franse betekenis in het Duits te gebruiken illustreert de volgende titel van G. SCHWARTZ, "*Nahrungsstand*" und "*erzwungener Gesellenstand*". *Mentalité (sic) und Strukturwandel des bayerischen Handwerks im Industrialisierungsprozess um 1860*, Berlin, 1974, 264 p.

(25) In *La Nouvelle Critique*, 1970, 34, p. 19.

(26) Op p. 17.

(27) In *La Nouvelle Critique*, 1972, 49, p. 43. Kursief van ons.

(28) Op p. 42.

(29) *Les Mentalités..*, p. 79.

In feite zijn beide betekenissen niet aan elkaar tegenstrijdig. Eigenlijk kunnen we stellen dat er eerst en vooral een beschrijving van mentale *inhouden* noodzakelijk is, vooraleer men kan beginnen nadenken over de *structuren* van deze inhouden. De beide betekenissen zullen dan ook wel verder gebruikt worden, terwijl het grootste aantal studies zal werken met de zwakke betekenis van het woord.

Hiermede hebben we de belangrijkste kenmerken samen gebracht die door de enkele auteurs die zich analytisch met het begrip mentaliteit hebben ingelaten, zijn onderscheiden. Er zijn nochtans enkele problemen die helemaal niet, of nauwelijks met een zinnetje werden aangeraakt, die moeten verduidelijkt worden om aan het begrip mentaliteit een meer specifieke betekenis te kunnen geven en het operationeler te maken.

DE RELATIE TUSSEN MENTALE INHOUD (*univers mental*) EN MENTALITEIT

Zeker in de zwakke betekenis van het woord zijn er veel mentale gegevens, tot zelfs een kollektieve hysterie toe, die onder de hoofding mentaliteit kunnen bestudeerd worden. Publieke opinie kan zeker bestempeld worden als een geheel van attitudes ten opzichte van specifieke problemen binnen een bepaalde bevolkingsgroep. E. Germain maakte een studie van de Franse catechismus doorheen de laatste eeuwen onder de hoofding mentaliteit. R. Rémond, die de studie inleidt zegt dat catechismussen vermoedelijk tot de belangrijkste mentaliteitsvormende en -weerspiegelende feiten moeten gerekend worden (30). Aan de hand van de lektuur van enkele jaargangen van een ondernemersblad wordt een studie geschreven over de mentaliteit van de ondernemers (31). Wat R. Mandrou weet te puren uit de colportageliteratuur van de 17de en de 18de eeuw zijn twee feiten : inhoudsbeschrijvingen van een aantal van deze geschriften en ten tweede, het feit dat ze grondig gelezen en lang gebruikt werden (32). Ook dit kadert slechts in de zwakke betekenis van het woord mentaliteit. M. Gallo bestudeert de houding

(30) Noot 8.

(31) P. PUNELLE, "Etude d'une mentalité patronale : Le "Nord-Industriel" de 1930 à 1935", *Revue du Nord*, LI, 1969, 203, pp. 641-650.

(32) "Littérature de colportage et mentalités paysannes, XVIIe-XVIIIe siècles", *Etudes rurales*, 1964, 15, pp. 72-85.

van Franse fabrieksarbeiders ten opzichte van hun eigen arbeid, de syndikalisatie en het front tijdens de eerste wereldoorlog. Inderdaad en grondige studie van opinies of attitudes als men wil. Over de ingeworteldheid van een aantal van deze houdingen, de historische duur dus, vernemen we evenwel geen woord (33). Zoals reeds hoger is aangeduid, aanziet M. Vovelle de attitudes tegenover de dood als het recente front van de mentaliteitsgeschiedenis. De dood is trouwens erg "in" in Frankrijk op het ogenblik (34). Deze opsomming, die nog zou kunnen aangevuld worden, roept de vraag op of inderdaad de meest uiteenlopende ideeën, gevoelens en gedragingen zich lenen voor de studie van de mentaliteit. Te oordelen naar een aantal van hoger genoemde auteurs zijn alle gedrag, alle ideeën en gevoelens terug te voeren tot de mentaliteit. De vraag of een belangrijk deel van de gevoelens, ideeën en gedragingen die op een bepaald moment gekonstateerd worden, eenvoudigweg niet terug te voeren zijn tot de enige die in de gegeven omstandigheden adequaat waren, en dus door deze omstandigheden bepaald, veeleer dan door mentaliteiten, komt bij hen zelfs niet op. En nochtans lijkt ons dit de enige vraag die toelaat een onderscheid te maken tussen ideeën, gevoelens, gedragingen die de mens heeft of stelt en die adequaat zijn ten opzichte van zijn omstandigheden, en die ook kunnen verwacht worden als men zijn noden en zijn belangen kent, en deze die juist niet op grond van de concrete omstandigheden kunnen verwacht worden, en dit, om een term te gebruiken die hier misschien misplaatst is, irrationeel overkomen. Indien arbeiders, bedienden, middenstanders, patroons, hun belangen verdedigen, dan ligt dit volkomen binnen de verwachtingen. Van zodra zij dit niet zouden doen, of de voor de hand liggende middelen daartoe niet zien, dan zou men terecht het vermoeden kunnen krijgen dat hun mentaliteit ergens een beletsel vormt voor dit "rationeel" en voor de hand liggend gedrag. Pas in dergelijke gevallen kan men de mentaliteit i.p.v. de sociaal-ekonomische omstandigheden verantwoordelijk stellen voor de aard van het gedrag. Evenwel met het besef dat het in dergelijke gevallen ook kan gaan om een deficiëntie van ons verklaringsmodel en ten tweede dat het terugvallen op de mentaliteiten geen automatisme mag worden, waarbij men alles wat op het eerste gezicht onverklaarbaar lijkt op de rug van de

(33) "Quelques aspects de la mentalité et du comportement ouvriers dans les usines de guerre 1914-1918", *Le Mouvement Social*, VII-IX, 1966, 56, pp. 3-33.

(34) Cfr. E LE ROY LADURIE, "Chaunu, Lebrun, Vovelle : la nouvelle histoire de la mort", in *Le territoire de l'historien*, Paris, 1973, pp. 393-403.

mentaliteiten gaat schuiven. Maar ondanks deze gevaren moeten we de *graad* van adequaatheid van ideeën, gevoelens en gedragingen ten opzichte van de reële omstandigheden, als heuristisch beginsel voor het opsporen en het omlijnen van mentaliteiten blijven handhaven. We kunnen al deze ideeën, gevoelens en gedragingen die ons wel adequaat "lijken" voor de mentaliteitsgeschiedenis als minder relevant ter zijde laten. Het is dus zeker niet zo dat "l'univers mental" in zijn totaliteit in aanmerking komt voor de mentaliteitsgeschiedenis.

MENTALITEIT EN DAGELIJKSHEID

Als logisch gevolg van het hoger gezegde zou men de gedragswijzen die het sterkst afwijken van wat vanuit onze verklaringsmodellen adequaat lijkt als belangrijkste en eerste objectieven van de mentaliteitsgeschiedenis moeten bestuderen : het menselijk gedrag ten tijde van pest en cholera, tovenarij en hekserij, massacrualiteit, enz.

Heel wat belangrijker lijkt ons evenwel de impact van de mentaliteiten op het dagelijks leven van groepen, klassen en lagen van de maatschappij : "Le niveau de l'histoire des mentalités est celui du quotidien et de l'automatique.." (35). Met deze opvatting komt Le Goff heel dicht bij de opvattingen van Th. Geiger : "Lebenshaltung, Gewohnheiten des Konsums und der sonstigen Lebensgestaltung, Friezeitverwendung, Lesegesmack, Formen des Familienlebens und der Geselligkeit — tausend Einzelheiten des Alltagslebens bilden im Ensemble den Typ des Lebensduktus und dieser ist Ausdruck der Mentalität" (36). Een grondige kennis van het alledaagse leven van groepen is dus een absolute voorwaarde voor de studie van mentaliteiten.

Met het dagelijks leven, de alledaagsheid, of, indien men de konnotatie van banaliteit uit de term wil weren kan men ook spreken van de dagelijksheid, komen we aan één van de allerbelangrijkste categorieën van het historisch onderzoek die tot heden op een onbegrijpelijke manier is verwaarloosd geworden. De studie ervan is boeiend en complex. Wij beperken ons hier evenwel tot deze kenmerken van het alledaagse leven die relevant zijn voor de studie van de mentaliteiten.

(35) *Les Mentalités..*, p. 80.

(36) *Die soziale Schichtung...*, p. 80.

De enigen die tot op heden en voor zover ons bekend het primordiale belang van de studie van de alledaagsheid hebben onderkend, zijn enkele linkse sociaal-filosofische denkers, waarvan Henri Lefebvre en Karel Kossik de belangrijkste zijn (37). Laten wij nu zien hoe Kossik het dagelijks leven typeert om vervolgens te kijken in welke mate deze kenmerken ook van toepassing zijn op de mentaliteiten. Normalerweise zou dit moeten het geval zijn, aangezien de mentaliteiten het achterliggend patroon vormen van het dagelijks leven, er dus een integrerend deel van zijn.

De dagelijksheid is voor Karel Kossik de geleding van het individuele leven van elke mens in het raam van elke dag (38). Het steeds terugkerende, de herhaalbaarheid van talloze handelingen zijn vastgelegd in de tijdsindeling van elke dag. Maar elke dag heeft veel gemeen met vroegere dagen. De dagen zijn aldus gezien als het ware verwisselbaar. Zowel voor de arbeider als voor de koning die elk hun dagelijksheid hebben. De dagelijksheid staat niet tegenover de feestelijkheid, of tegenover het officiële leven. Ook de feestdagen en het officiële leven vormen een onderdeel van de dagelijksheid, en keren op vooraf gekende tijden terug. Zo merkt Kossik op dat de dagelijksheid van de middeleeuwse monnik niet dezelfde was van de horige, en de dagelijksheid van de horige weer verschilde van deze van de leenheer. Nochtans hadden deze dagelijksheden een gemeenschappelijke noemer : het ritme of tempo. Zo is de industriële revolutie fundamenteel belangrijk omdat zij het ritme van het dagelijks leven van veel groepen en klassen heeft veranderd.

Net zoals wij hoger hebben gesteld voor de mentaliteit, stelt Kossik, als typisch kenmerk voor de dagelijksheid, dat zij eigen is aan groepen en klassen, en vervolgens, dat zij een eigen ritme heeft. Of mentaliteiten eigenschappen hebben die universeel zijn op een bepaald moment binnen een bepaalde maatschappij, zoals het tempo van de dagelijksheid, is nog een vraag. Ofschoon de hoger vermelde typering van Le Goff dat de mentaliteit is wat Caesar en een legioensoldaat gemeenschappelijk hebben, erg dicht bij de algemeenschap van het ritme of tempo van de dagelijksheid komt.

Een typisch kenmerk voor de dagelijksheid, aldus weer Kossik,

(37) Karel KOSSIK, *Dialektik des Konkreten. Eine Studie zur Problematik des Menschen und der Welt*, Frankfurt am Main, 1967, 247 p. Uit het Tsjechisch vertaald door M. Hoffman.

Henri LEFEBVRE, *Critique de la vie quotidienne*, Tome I : *Introduction*, Paris, 1958; Tome II : *Fondements d'une sociologie de la quotidienneté*, Paris, 1961; *La vie quotidienne dans le monde moderne*, Paris, 1968 (Collection Idées, 162).

(38) Pp. 71-84.

is haar onproblematisch karakter. Men vraagt zich niet af wat haar zin is. Van de dagelijksheid is men zich maar nauwelijks bewust, men denkt er niet aan. Dingen, mensen, bewegingen, handelingen, milieu en wereld worden eenvoudigweg als aanwezig ervaren, als vertrouwd, als de inventaris van elke dag. De alledaagse levenswijze, gaat Kossik verder, verloopt instinktief, voor- en onbewust. Zij heeft haar eigen ervaring, haar eigen wijsheid, haar gezichtskring, haar toekomst, haar herhaalbaarheid, haar ongebruikelijkheden.

Ook dit kenmerk van de alledaagsheid hebben wij hoger reeds als typisch voor de mentaliteiten onderscheiden.

De alledaagsheid wordt problematisch, bewust, d.w.z. wij herkennen haar als onze alledaagsheid, van zodra zij verstoord wordt. Deze verstoring van de dagelijksheid geschiedt niet door uitzonderlijke of onverwachte gebeurtenissen maar door het permanent uitblijven van dezelfde verwachte of minder gebruikelijke gebeurtenissen of handelingen. Dit geschiedt bijvoorbeeld door het uitbreken van een oorlog. Maar, geleidelijk aan wordt ook de oorlog alledaags. Weldra begint in de dagen weer een regelmaat te verschijnen, weliswaar een andere, maar toch een regelmaat, zodat zij weer verwisselbaar worden, de onvertrouwdheid met de nieuwe omstandigheden in een vertrouwdheid verandert. Ook de konzentatiekampen kenden hun alledaagsheid voegt Kossik eraan toe.

De herkenbaarheid van de alledaagsheid, het bewustworden ervan, is eveneens een probleem van de mentaliteitsgeschiedenis. Wij hebben gesteld dat onze mentaliteit evenmin erg bewust is, wij er slechts oog voor beginnen te krijgen naarmate er "afstand" ontstaat. Indien Kossik hier had gesteld dat de dagelijksheid ook bewust wordt van zodra iemand in een nieuwe, andere dagelijksheid wordt geworpen, bijvoorbeeld door emigratie, dan zou het parallellisme perfekt geweest zijn. In welke mate evenwel mentaliteiten veranderen of bewust worden door de verstoring ervan, door bij voorbeeld een oorlog, in welke mate mentaliteiten door een oorlog kunnen verstoord worden, is nog onvoldoende bestudeerd om het parallellisme met de dagelijksheid te kunnen doortrekken. Aan de andere zijde hebben wij hoger wel reeds het voorbeeld gekregen van de industriële revolutie als verstoring van het tempo van de dagelijksheid. Hierbij vergeleken is ook de vraag naar de invloed van de industriële omwenteling op de mentaliteiten zinvol. Typisch zowel voor de dagelijksheid als voor de mentaliteit is het grote probleem "er buiten te treden".

Volkomen toepasbaar op de mentaliteiten zijn de volgende twee kenmerken van de alledaagsheid : haar anonymiteit en haar tyrannie.

RIJKSUNIVERSITEIT GENT
SEMINARIE VOOR NIEUWSTE GESCHIEDENIS
Blandijnberg 2
B - 9000 — GENT

Wat bedoelt Kossik met deze twee metaforen? Elk individu is door zijn geboorte geworpen in de dagelijksheid van zijn familie, zijn milieu en went aan de inventaris van mentale en materiële gegevens rondom hem. Deze dagelijksheid zal zijn bestaan geleiden, zijn smaak en zijn denken beïnvloeden en zelfs zijn protest tegen de banaliteit dikteren. Aldus is de alledaagsheid een onproblematische, evidente, onbewuste tyran. Individuen worden aldus representanten van een bepaalde dagelijksheid die zij continueren en die binnen elk milieu vrij homogeen is, ondanks individuele verschillen. Hetzelfde kan eveneens gezegd worden van mentaliteiten. Dus ook hier zijn de kenmerken van de alledaagsheid toepasbaar op de mentaliteiten.

Wij hopen hiermede het verwantschap tussen de mentaliteitsgeschiedenis en de geschiedenis van de alledaagsheid gesteld te hebben. Een verwevenheid die misschien tot verwarring kan aanleiding geven. Wij verwijzen hier naar de uitspraak van Th. Geiger waar hij zegt dat de duizenden dingen van het alledaagse leven de levenswijze vormen die *de uiting* is van de mentaliteit. Een onderscheid dat wij des te scherper moeten voor ogen houden nu de gemeenschappelijkheid is gesteld tussen de wijze waarop het alledaagse leven zich aan ons voordoet en de wijze waarop de mentaliteiten zich aan ons voordoen.

HERKOMST EN OVERDRACHT VAN MENTALITEITEN

Waarom wij in het dagelijkse leven duizenden dingen halfbewust of bijna onbewust doen is volkomen duidelijk. Het is nu eenmaal niet mogelijk dat de mens de handelingen die hij altijd opnieuw stelt bewust blijft verrichten. Ten eerste worden deze handelingen door herhaling onwillekeurige automatismen, maar zij laten aldus ons bewustzijn toe zich bezig te houden met deze zaken die niet automatisch kunnen verricht worden. De graad van automatisatie van de dagelijksheid is aldus zeer functioneel. Hierin stelt zich de vraag naar de nodige, mogelijke en wenselijke graad van automatisering van ons dagelijks leven. Kossik geeft hierop een antwoord: "Je komplizierter das menschliche Leben ist, je mehr Beziehungen der Mensch anknüpft, und Funktionen er ausübt, desto umfangreicher muss die notwendige Sphäre der Automatisierung menschlicher Verrichtungen, Gewohnheiten und Abläufe sein" (39).

(39) P. 80.

De vraag is evenwel heel wat complexer in verband met de mentaliteiten. Waar komen de denkwijzen en de gevoelswijzen vandaan en waarom hebben we ze.

Bepaalde wijzen van denken en voelen kunnen uiteraard alleen tot uiting komen door te denken over specifieke dingen, door de konfrontatie van onze affekten met specifieke situaties. Indien een bepaalde mentaliteit zich heeft weten te handhaven, dan betekent dit uiteindelijk dat geleidelijk aan, door middel van de duizenden dingen van het dagelijks leven, het achterliggend patroon is verinnerlijkt. De duizenden situaties van het alledaagse leven kunnen uiteindelijk gezien worden als zovele "dragers" van een geringer aantal algemene "regels", de mentaliteit, die met deze duizenden dingen van generatie op generatie wordt doorgegeven. Dit achterliggend patroon laat dan geleidelijk aan ook toe te handelen in volkomen nieuwe situaties met het gevoel niet verkeerd gehandeld te hebben. Om een vergelijking te gebruiken zou men kunnen stellen dat mentaliteiten groeien bij het individu zoals een spraakkunst van een taal tot stand komt.

Het kind leert feitelijk een taal en gebruikt een groot aantal regels met uitzonderingen op een korrekte manier. Het heeft niet het geringste idee van het systeem dat in de taal zit. Indien een filoloog nu bij voorbeeld de verbuiging van zelfstandige naamwoorden wil kennen, dan zal hij alle gevallen samen brengen waarin zich een verbogen zelfstandig naamwoord voordoet, het aantal naamvallen en het gebruik ervan in algemene regels vastleggen. Hij zal zich op een bewuste manier over zijn eigen automatisch taalgebruik moeten buigen. Een kind dat in een taal opgroeit moet niet *alle* praktische toepassingen bij anderen gehoord hebben, om toch, wat men achteraf de algemene regel noemt, korrekt toe te passen op gevallen die het niet gehoord heeft. In een metafoor zouden wij kunnen stellen dat mentaliteiten zich verhouden tot het dagelijks leven als grammatische regels tot het concrete taalgebruik. Zoals met het concrete taalgebruik de grammatische regels worden doorgegeven, wordt met de dagelijksheid de achterliggende structuur, de mentaliteit doorgegeven. En dit van generatie op generatie.

MENTALITEITEN : GEDACHTE KONSTRUKTIES OF REALITEITEN

Volkomen in het verlengde van hoger voorbeeld zijn wij nu op het punt gekomen dat wij ons de vraag kunnen stellen of wij met mentaliteiten nu werkelijk aanwezige patronen of ingebeelde, verzonnen mentale inhouden aanduiden. Anders gesteld : wat is het

realiteitskarakter van mentaliteiten. We zouden ons van de vraag kunnen afmaken door te verwijzen naar de psychologie. Wat is het realiteitskarakter van het Oidipoes-komplex, het über-Ich, het Es, enz. ? Niemand heeft ze ooit gezien, of waargenomen. Het zijn stuk voor stuk konstrukties van de geest, abstrakties, veralgemeningen, modellen. Hierin verschillen de menswetenschappen weinig van de atoomfysika. Ook daar werd men gekonfronteerd met wat men noemt het gedrag van deeltjes. Aan de hand van x gevallen trachtte men een model op te bouwen, op dezelfde wijze als een grammatische regel, bleef het aantal deeltjes dat zich niet gedroeg volgens het model (feitelijk : waarop de regel niet van toepassing was) toenemen, of konstateerde men nieuwe gedragingen die in het model geen plaats vonden, dan was men aan een nieuw model toe, dat toeliet alle vroegere uitzonderingen én alle nieuwe gevallen als volkomen normaal, d.i. in overeenstemming met het model te verklaren. Het is niet de vraag of dit model nu werkelijk bestaat of niet werkelijk bestaat die belangrijk is. Het enige criterium dat het belang van model bepaalt, is zijn bruikbaarheid, zijn operationaliteit. Indien wij op grond van de kennis van de mentaliteit van een bepaalde groep tot de konklusie komen dat hij een bepaalde handeling niet zal stellen, dan is dit parallel met de konklusie van een atoomfysicus die op grond van zijn modellen verklaart dat er niets zal gebeuren als twee bepaalde deeltjes met elkaar in kontakt komen. Beide feiten dienen hier om de efficiëntie van de gebruikte modellen te controleren.

Een aantal kenmerken die wij hoger uit de uitlatingen van historici hebben gepuurd, beginnen nu een vanzelfsprekend karakter te krijgen. Dit is het geval met het kollektief karakter van de mentaliteiten. We kunnen nu stellen dat ze even kollektief zijn als de dagelijksheid. Vermits er geen alledaagsheid is die typisch is voor één persoon, kan er ook van een dito mentaliteit geen sprake zijn. Wat niet belet dat één persoon zéér representatief kan zijn, zowel wat zijn dagelijks leven als zijn mentaliteit betreft, voor de groep waartoe hij behoort. Maar hierover kan slechts een uitspraak worden gedaan als het dagelijks leven of de mentaliteit van de groep waartoe hij behoort bekend is. Ook het zgn. traagheidsbeginsel wordt nu vanzelfsprekend. Inspelend op het voorbeeld uit de taalkunde zouden we ons kunnen afvragen hoe verbreid en hoe lang nieuwe vormen in de taal moeten bestaan tot ze werkelijk het karakter van een regel krijgen of een bestaande regel kunnen veranderen. Anders gezegd, is het nu volkomen logisch dat eerst de uiterlijke, materiële omwereld moet veranderen, vooraleer de sociale relaties zich daarnaar kunnen aanpassen en beide moeten zich eerst werkelijk "inburgeren"

vooraleer mentaliteiten erdoor geraakt worden. Nieuwe materiële en mentale omstandigheden hebben lange tijd nodig vooraleer ze het onproblematisch karakter krijgen, nodig om ze tot de alledaagsheid te kunnen rekenen. En, zoals gezien, fungeert de alledaagsheid als voertuig van de mentaliteiten. Een tweede faktor die evenzeer verantwoordelijk is voor de traagheid van mentaliteitsveranderingen is inmiddels ook gebleken. Mentaliteiten zijn te aanzien als veralgemeningen, abstrakties van de duizendvoudige realiteit die het dagelijks leven is. Het is dan ook volkomen duidelijk dat enkele wijzigingen in deze alledaagsheid nog geen onmiddellijke wijziging in de "algemene regel" met zich kunnen brengen. Er moet reeds heel wat veranderen in de alledaagsheid vooraleer de mentaliteiten beginnen te bewegen. Waar wij dus hoger hebben gesproken van een eigen dynamiek van de mentaliteiten, blijkt deze niet meer te zijn dan een traagheid in de toepassing aan socio-ekonomische omstandigheden. Er is dus helemaal niets metafysisch of idealistisch aan. Het gezegde van Le Goff dat mentaliteiten geen weerspiegeling zijn, lijkt ons daarom overdreven. Het lijkt ons juister te vragen welke soort weerspiegeling de mentaliteiten zijn.

MENTALITEITEN EN SOCIAAL-KARAKTEROLOGISCHE KENMERKEN

De taak van een historicus bestaat erin het gedrag van groepen in het verleden te verklaren vanuit hun historische kontekst. Indien men evenwel zo ver gaat dat men *steeds alle* gedragingen vanuit de historische kontekst gaat verklaren, dan zou men kunnen spreken van historisch imperialisme, zoals men spreekt van een psychologisch of een sociologisch imperialisme als een psycholoog of een socioloog de totaliteit van de gedragingen die hij bestudeert op psychologische of sociologische gronden terugvoert.

Een bepaalde vorm van historisch imperialisme, of reduktionisme zo men wil, kan nu ontstaan in de mentaliteitsgeschiedenis indien men gedragswijzen of denkwijzen die niet adequaat zijn ten opzichte van de omstandigheden, steeds op de rug van de mentaliteiten gaat schuiven. Er zijn vormen van gedrag die duidelijk afwijkend zijn vanuit onze verklaringsmodellen, en die anderzijds even duidelijk niet door de mentaliteiten te verklaren zijn : gedragingen van sociaal-karakterologische aard. Wat bedoelen wij hiermede ?

Iedereen weet dat individuen van elkaar verschillen door hetgeen men gewoonlijk karakter of temperament noemt. Voor een

deel zal de persoonlijke reactie van de individuen midden eenzelfde socio-ekonomische kontekst door dit deel van zijn persoonlijkheidsstructuur gediversifieerd worden. Anders gezegd, een deel van het reactiepatroon wordt duidelijk door niet historische omstandigheden beïnvloed. Het is nu ook duidelijk dat volgens een mij onbekend waarschijnlijkheidscoëfficiënt de representanten van elk karaktertype talrijker worden, naarmate de te beschouwen groep groter wordt. Welke ook de typologie is die men hiervoor wil gebruiken. Er zijn er voldoende. Indien deze representanten elkaar binnen in de groep effectief gaan opzoeken en een subgroep gaan vormen omwille van hun karakterieel verwantschap en deze subgroep effectief gaat ageren, dan is het ook te verwachten dat de wijze van hun aktie voor een deel zal gedetermineerd zijn door hun temperament of karakter, of welke term men ook mag vinden om deze gegevens aan te duiden. Deze vraag duikt bijvoorbeeld scherp op bij prosopografische studies van militanten in konservatieve, progressieve of andere partijen en groepen. Stellen wij even dat hun dadendrang, hun proselytische behoefte, of welk kenmerk dan ook, op kollektief karakterologische kenmerken is terug te voeren, dan bezondigt de historicus zich duidelijk aan historisch imperialisme als hij diezelfde gegevens vanuit historische factoren wil verklaren. Een ander voorbeeld is wat wel eens de mentaliteit van de ondernemers is genoemd : hun berekende maar toch roekeloos aandoende durf. Gaat het hier om kollektief-karakterologische gegevens, natuurlijk gesitueerd in een historische kontekst, of om mentaliteitsgegevens vastgelegd in de alledaagsheid waarin zij zijn opgegroeid, of om beide samen ? Wij menen dat het probleem te belangrijk is om er hier geen aandacht voor te vragen. Tot heden is voor de verklaring van het gedrag van groepen in het verleden te weinig beroep gedaan op kollektief-karakterologische eigenschappen.

MENTALITEITEN : ONWILLEKEURIGE LESSEN VAN HET VERLEDEN

In de mate dat onze kennis over het verleden toeneemt, neemt ook de kans toe dat deze kennis onze huidige handelingen, onze evaluaties en percepties beïnvloedt. Het verleden werkt ook op onze huidige situatie in langs de uiterlijke materiële wereld om, die immers door vorige generaties werd gevormd en waarin wij ons terecht moeten vinden. Tradities, gewoonten en gebruiken uit het verleden werden geïnstitutionaliseerd en bepalen in belangrijke mate de grenzen van het zijn volgens oude opvattingen. Maar subtieler nog,

anonymer en tyrannieker, werkt het verleden in ons na via de mentaliteiten. Duizenden situaties dag in dag uit, jaar in jaar uit, appelleren aan ons denken en aan onze affekten. Geleidelijk aan distilleert zich uit dit denken en voelen een patroon, een diepte-dimensie, volgens dewelke elk verder denken en voelen blijft verlopen. Tenminste, als het niet voortdurend en blijvend door realiteit wordt tegengesproken, d.i. niet functioneel blijkt te zijn. Aldus kunnen mentaliteiten worden aangezien als de neerslag van het handelen, denken en voelen, als de zeer abstrakte en algemene les die overgebleven is, lang nadat de duizenden situaties waarin ze tot stand zijn gekomen, vergeten zijn, lang nadat de generaties die deze situaties hebben meegemaakt zijn verdwenen. Wat wij waarnemen en hoe wij voelen, wordt in belangrijke mate bepaald door de functionaliteit van dit waarnemen, denken en voelen, maar zeker in de tweede plaats door de mentaliteit, in het gewone dagelijkse leven, dikwijls verborgen achter termen zoals intuïtie en gezond verstand.

Alleen het konkrete historische onderzoek kan voldoende precisie verschaffen over de kenmerken van de mentaliteiten die wij hoger hebben onderscheiden en die, wegens het geringe onderzoek dat is verricht, in feite niets meer zijn dan een aantal hypotetische uitspraken waarvan de juistheid of de onjuistheid zal moeten aangetoond worden.

Hoe zouden wij nu de mentaliteiten kunnen omschrijven ?

EEN POGING TOE BEGRIPSOMSCHRIJVING ALS BESLUIT

Het woord mentaliteit wordt ten huidigen dage in de historische wereld in twee betekenissen gebruikt. De eerste betekenis, die wij met zwakke betekenis hebben aangeduid, omvat een beschrijving van de totaliteit van mentale inhouden eigen aan groepen en klassen op een bepaald moment in het verleden. Deze totaliteit omvat dan zowel de helder doordachte inhouden of inhoudskomplexen (cultuur) als de minder doordachte en deze waaraan vanuit een elitair kultuurbegrip tot heden weinig aandacht is besteed. In deze betekenis komt het begrip mentaliteit vooral voor in de Franse historiografie.

Naast deze zeer brede betekenis hebben wij een engere betekenis menen te onderkennen die wij de sterke betekenis hebben genoemd. Deze omvat de relatief onbewuste denkwijzen, gevoelswijzen en reaktiepatronen die gedurende lange perioden bij bepaalde groepen of klassen worden aangetroffen en die hen geheel

of gedeeltelijk belet de realiteit waarin zij zich bevinden op een adequate manier te percipiëren en een functioneel en adequaat gedrag ertegenover te ontwikkelen. Als dusdanig zijn mentaliteiten niet rechtstreeks in de bronnen aan te treffen. Zij moeten gerekonstrueerd worden aan de hand van het concrete denken, voelen of handelen zoals dat in de bronnen is vermeld. Wegens hun dieptestruktuur volgen zij slechts traag de socio-ekonomische veranderingen en dan nog slechts deze van blijvende aard. Mentaliteiten kunnen daardoor, naast de socio-ekonomische factoren, uitgroeien tot relatief onafhankelijke determinanten van het gedrag van groepen of klassen. Zij worden van generatie op generatie overgedragen door het dagelijks leven dat voor een belangrijk deel de uitdrukking is van de mentaliteiten.

Ten huidige dage worden beide betekenissen, ook in de Franse historiografie door elkaar gebruikt.

Met deze poging tot begripsomschrijving is uiteindelijk niet bedoeld een verbale weergave van wat mentaliteiten werkelijk zijn, dit zal pas stap voor stap met het concrete onderzoek blijken, maar wel een operationele omlijning die dit onderzoek in de hand kan werken.